

8. Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства РСФСР. – М., 1922.
9. Первый Всеукраинский съезд деятелей Юстиции 19-23 января 1922 г. Стенографический отчет. – Харьков, 1922.
10. Енциклопедія українознавства. Загальна частина: У 3 т. / НАН України; Інститут української археографії. – Репр. відтворення вид. 1949 р. – К., 1994-1995. – Т. 3.

SUMMARY

In the article the legal aspects of the expropriation campaign connected with the church values in Ukraine in 1922 have been regarded. The author touches upon the problem of the Bilshovyk Party's supervision over the formation of the criminal and legal norms during the realisation of this campaign. In the conclusion the peculiarities of the mechanism of the Bilshovyk anti-religious politics and its impact on the religions and church aspects of the social life have been revealed.

Т.В. Грушова

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ УКРАЇНСЬКИХ ПРОТЕСТАНТІВ У ХХ СТ.

Сьогодні майже всі протестантські рухи в Україні здійснюють спробу реконструювати історію своїх культів у країні; стверджують про їх автохтонність, акцентуючи увагу на тому, що протестантизм органічно поєднується з менталітетом нації. Протестантські дослідники відшукують зв'язок між протестантизмом і розвитком української національної ідеї. Але вплив пізньопротестантських культів на національну самосвідомість українців не можна оцінити однозначно. Як демонструє світовий досвід, у час зламно-екзистенціальних ситуацій консолідуюча роль у суспільстві, як правило, належить церкві. Проте релігійна свідомість може не лише доповнювати й гармонізувати суспільне життя та національну свідомість, а також у разі невирішеності міжконфесійних проблем ставати на заваді потягу до національної єдності.

Показовим є той факт, що в Україні, де народ є глибоко віруючим за своєю суттю, національної консолідації під релігійними гаслами не відбулося. Не виконали цієї функції ні православ'я, ні протестантизм. Таке явище можна пояснити історичною долею країни: розчленованістю її території, яка призвела до поліфонії релігійності. Отже, з одного боку, церква не виконала інтегруючої функції і не створила реального опору денаціоналізації. З іншого – релігійні центри впливали на формування суспільних орієнтирів та політичну ідеологію.

Досліджуючи історію протестантизму в Україні, не можна обійти увагою зв'язок виникнення пізньопротестантських течій зі зміною суспільних та політичних умов, а також появи нових економічних відносин. Зміна історичної епохи супроводжується релігійним оновленням; у свою чергу форми релігійності трансформуються разом із людиною. В.І. Любашенко визначила, що пізній протестантизм був формою реалізації інтересів нових адептів, їх пристосування до змінених умов життя. Це спричинило відмову пізньопротестантських течій від соціального протесту та аскетизму, самотворчості віруючих та їхньої релігійної ініціативи, натомість зумовило повернення до усталених норм духовного і культурного життя, орієнтацію на церковну структуру [1.-С.238].

Протестантизм в Україні має свою історію та перспективи розвитку. З другої половини ХІХ ст. на українській релігійній карті з'являються такі пізньопротестантські напрямки як євангельські християни-баптисти (ЄХБ), адвентисти сьомого дня (АСД), а з 20-х років ХХ ст. – християни євангельської віри (ХЄВ) або п'ятидесятники та свідки Єгови. Перераховані релігійні течії пройшли шлях від секти до церкви протестантського типу.

З появою нових релігійних течій та протестантських центрів в Україні відбувається трансформація поглядів на розвиток національної ідеї та відношення до держави в протестантському середовищі. Доктрини пізньопротестантських напрямків не можна вкласти в єдину схему. Реально – виділити лише спільні риси. Протестанти пропагують: принцип загального священства та демократичність внутрішньоцерковного життя; їх моральними принципами є служіння ближньому та виконання своїх обов'язків. Суспільно-політичні погляди протестантів, які надають напрямок їх життєвій поведінці – це певною мірою поєднання Біблійного догмату (“всяка влада від Бога”) з соціально-психологічною атмосферою родин віруючих та релігійної громади.

Становлення пізнього протестантизму в Україні проходило при пануванні в духовній сфері Російської православної церкви (РПЦ), яка була проголошена офіційною державною релігією; імператор вважався верховним захисником догматів православної віри. Особи, винні в створенні нових сект, підлягали позбавленню прав статку та заслання. Показовою є реакція віруючих на подібні утиски, які демонстрували своє лояльне відношення до влади. Так, під час Першої світової війни громади баптистів та євангельських християн надавали моральну і матеріальну допомогу російській армії. Баптисти працювали санітарами, військовими будівельниками, в обслузі, деякі брали участь у військових діях. Під час війни лідери адвентизму публічно висловлювали свої патріотичні почуття, лояльність до державної влади і навіть готовність до участі у війні [1.-С.244,263].

Перманентне втручання у церковно-релігійне життя з боку держави, вплив етнічних особливостей на конфесійні відмінності призвело до трансформації європейського вигляду протестантизму та появи нових життєвих позицій протестантів в Україні (звідси відмінності між соціально-економічною позицією українських протестантів та позицією кальвінізму, що досліджував Макс Вебер, виділяючи зв'язок капіталістичної ментальності з духом протестантизму). Конфліктна ситуація з державою призвела до гіпертрофованої деформації церкви. У діяльність церкви включалися не типові для релігійних об'єднань та далекі від християнського духу завдання, і навпаки – за часів панування в країні державного атеїзму під заборону опинилося соціальне служіння, що є однією з основних функцій церкви.

На еволюцію суспільно-політичних поглядів віруючих, місце релігійних напрямків на релігійній карті країни, рівень проповідницької активності впливає офіційний курс держави, де мешкають віруючі. Ілюстративною з цього приводу є історія протестантизму в Україні за радянських років – періоду атеїстичного експерименту.

Прихильники пізньопротестантських культів у загальній масі висловлювали космополітичні погляди та підтримку всіх гасел влади. На своїх з'їздах підтвердили своє лояльне відношення до радянської держави євангельські християни, баптисти, християни євангельської віри та представники інших напрямків. Але підтримка політики нової влади ще не означала участі протестантів у громадському житті країни. Більша частина з них за своєю суттю залишилася аполітичною, відмовлялася від участі в державному будівництві, вважаючи політику гріховною справою. У загальній масі протестанти виступили проти “людини соціальної”, натомість пропагуючи покору владі. Хоча, за деякими дослідженнями, за межами радянської країни, у передвоєнній Польщі, українські євангельські служби були поєднанням греко-католицьких форм з протестантськими із сильно підкресленим національним елементом [2.-С.34-35].

23 січня 1918 р. Рада Народних Комісарів Росії приймає декрет за підписом В. Леніна “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”. 22 січня 1919 р. декрет з такою ж назвою приймає Тимчасовий Робітничо-селянський уряд УСРР. З цього часу починається нова ера у відносинах між державою та церквою. Декларація рівності прав віруючих різних сповідань і невіруючих залишилася лише обіцянкою. Це був початок історичного періоду, в якому домінуючим у духовному плані стає державний атеїзм.

Органи влади, намагаючись протиставити міцній православній церкві інші релігійні напрямки, а також направити в русло “радянської праці” існуючі серед сектантів господарсько-культурні елементи, беруть курс на тимчасову підтримку протестантів. Ці

тактичні міркування визначили їх долю: становище протестантських громад не можна назвати тяжким до 1929 р.

Протестанти відреагували на показове лояльне відношення до них з боку влади збільшенням чисельності прихильників, господарськими успіхами та активізацією проповідницької діяльності. Важливими елементами, що створили передумови росту сектантства на фоні послаблення православної церкви, були їх організованість, благодійність, прагнення оживити релігію на противагу консерватизму православ'я; участь кожного в житті громади та проповідницькій діяльності; соціально-політичні гасла з закликом до всезагального братства, рівності тощо. Динаміку чисельності протестантів за офіційними даними в час легального існування демонструють дані наступної таблиці.

Таблиця 1. Динаміка чисельності протестантів в Україні у 1925-1928 рр. [3.-Ф.Р.1.-Оп.20.-Спр.2007.-Арк.17; Ф.Р.1.-Оп.20.-Спр.2494.-Арк.22].

Назва культу	Кількість віруючих	
	1925 рік	1928 рік
Євангельські християни-баптисти	34700	бл. 30000
Християни євангельської віри (п'ятидесятники)	773	6000
Адвентисти сьомого дня	4133	4500

Наведені дані не можна вважати повними, оскільки враховані були не всі громади сектантів. Хоча навіть наявна статистика демонструє впевненість позиції протестантизму на релігійній карті України.

У той же час за протестантськими громадами проводиться постійний нагляд з боку державних органів, їх примушували реєструватися в органах влади. Для більш досконалого аналізу сектантства в Україні в середині 20-х років підвідділ антирелігійної пропаганди розробляє "Інструкцію по обстеженню сектантства по окремих губерніях", яка повинна була виявити історію та віровчення секти, історію громади, її внутрішнє життя та економічний стан, відношення до радянської влади, виконання державних обов'язків, наявність зв'язків із зарубіжними сектами, які надавали допомогу одновірцям [3.-Ф.Р.1. Оп.20.-Спр.2007.-Арк.27].

Приводом до закриття релігійного з'їзду або наради у 20-ті роки вважалися: виголошені промови чи окремі вигуки, які закликають до контрреволюційних дій чи спрямовані проти порядку в управлінні республікою; проведення з'їзду, з явною загрозою громадській безпеці; розпалювання національної й класової ворожнечі, підбурювання окремих учасників з'їзду чи групи осіб до скоєння злочину [4.-С.122]. Незадоволення представників релігійних культів обмеженням їх діяльності розцінювалось керівництвом країни як виступ проти нової влади й трактувалось як контрреволюційні дії. За існуючим у 20-ті роки кримінальним законодавством, у випадку розпалювання духівництвом невдоволення населення радянською владою, передбачало покарання цього духівництва ув'язненням в будинок примусових робіт на строк від 3 до 10 років, а у випадку, коли заворушення відбувалось у військовій обстановці чи при народних заворушеннях, покарання збільшувалось до вищої міри (розстрілу) [5.-С.85].

Незважаючи на приховану боротьбу держави з протестантами, більша частина сектантських громад з 1924 до 1926 рр. на своїх з'їздах проголошує визнання радянської влади, сприйняття всіх її гасел, а соціалістичний лад таким, що відповідає ідеалам Євангелія. Лідери баптистів, євангельських християн, п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня орієнтують єдиновірців на легальне та мирне існування в радянській державі. Наприклад, з 7 по 10 вересня 1924 р. у м. Одесі відбулася Перша одеська губернська нарада

християн євангельської віри для віруючих губернії, у протоколі якої визначалися питання про відношення до держави:

“1. Щиро ставитися до Радянської влади й всіляко підтримувати її на підставі слова Божія: не з страху, але по чистій совісті.

1. Неприпустимість агітації проти військової служби й уникнення податків.

2. Відношення з'їзду до всіх ворожих сил, що ведуть боротьбу проти Радянської влади й до нашої капіталістичної й монархічної еміграції, до всіх, що прагнуть до збагачення та експлуатації народу – вкрай негативне.

3. Приймати військову повинність в УСРР за оброк, тобто за обов'язок Християнина євангельської віри, відбування ж такої повинності проводиться кожним християнином євангельської віри за його переконаннями, згідно з існуючими по цьому питанню законами радянської республіки” [6.-Ф.Р.5.-Оп.2.-Спр.197.-Арк.49].

Таким чином, протестантизм в Україні зайняв позицію непротивлення владі та невтручання у політичні справи. Відверту дистанційованість від суспільно-політичного життя зайняли лише свідки Єгови. Прихильникам єговістського вчення пропонувалося відмежуватися від думок поцейбічного світу, які можуть призвести до небажаної раціоналізації мирського життя.

З 4 січня 1919 р. вступив у силу Декрет Раднаркому РСФРР “Про звільнення від військової повинності з релігійних переконань” (що діяв до 1926 р.). Подібне рішення приймає й український уряд (циркуляр НКЮ “Про звільнення за релігійними переконаннями” від 6 січня 1923 р.). У 1928 р. вимоги до віруючої частини населення відносно служби в армії конкретизуються (“Закон про обов'язкову військову службу”), обов'язкова військова служба могла бути замінена виконанням інших повинностей: у мирний час – це громадська робота, у воєнний – робота у командах для обслуговування тилу на фронтах [6.-Ф.Р.5.-Оп.3.-Спр.1053.-Арк.86-87].

Щодо реакції з боку віруючих на ці державні заходи, то вона була неоднозначною. Представники таких культів як адвентисти сьомого дня, християни євангельської віри й баптисти визнали військову повинність за необхідність та не відмовлялися від служби в лавах Червоної армії. Незважаючи на те, що протестанти дотримуються позицій релігійного пацифізму, конфлікту з владою через відмову служити в армії не було, в своїй більшості віруючі відбували військову повинність, вважаючи її “оброком”, хоч при можливості користувалися декретом, який звільняв їх від служби в армії. Відомі випадки, коли окремі члени громад, віровчення яких забороняє тримати в руках зброю, висловлювали бажання захищати державу.

Отже, протестантами було обрано курс на легальне та мирне існування в УСРР. Наприклад, лідер п'ятидесятників І.Ю. Воронаєв у статті “Нагадуй їм слухатися і підкорятися начальству та владі” писав, що віруючі повинні виконувати обов'язки, які викликані існуванням держави нарівні з іншими громадянами [7.-Ф.Р.6465.-Оп.2.-Спр.37.-Арк.29]. Діяльність протестантів у цей час відбувалася в межах закону. Релігійні заходи громад: з'їзди, наради, біблійні курси проводилися з дозволу адмінвідділів НКВС.

Ще одна характерна риса протестантів зазначеного часу – це прагнення до національного самовизначення. Так, середина 20-х років в історії баптизму в Західній Україні позначилася створенням національного осередку – Союзу українських євангельських християн-баптистів. Його організатори висловили незгоду з пропольською та проросійською орієнтацією віруючих у регіоні баптистських організацій і виступили за оновлення культово-проповідницької та пропагандистської діяльності. Їх програма передбачала перехід баптистського братства до української мови, повернення до національних духовних традицій, введення елементів народної обрядовості [1.-С.244, 246]. З 1925 р. починає діяти Всеукраїнське об'єднання АСД. Необхідно відзначити, що не завжди створення національного осередку було обумовлено національною визначеністю прихильників руху. Певні християнські напрямки пропагували одновірцям не обмежувати світоглядні орієнтири державними кордонами. Так, у 1926 р. в Одесі Християни євангельської віри (п'ятидесятники) проводять 1-й, а в 1927 р. – 2-й Всеукраїнські з'їзди.

Останній одночасно був проголошений 1-м Всесоюзним з'їздом союзу ХСВ. У 20-і рр. були сформульовані основні вимоги програми цієї церковної організації. За однією з них кінцевим організаційним завданням вважалося створення Всесвітнього союзу п'ятидесятників [8.-С.8, 9].

У цілому, у протестантському середовищі було відсутнє явище суспільно-політичної активності. Віруючі не брали участі у громадському житті країни.

З кінця 20-х років ситуація в радянській державі для віруючих ускладнюється, форсована атеїзація населення набирає обертів. Почалися арешти лідерів релігійних культів, значна кількість молитовних будинків була закрита. Мета боротьби з протестантами на цьому етапі стосувалась бажання паралізувати симпатії віруючих до релігійного життя, повернути їх на бік домінуючої атеїстичної ідеології. Звинувачення протестантів стосувалися самоізоляції від суспільства та держави, прихильності до “буржуазно-космополітичних” доктрин. Протестанти різних сповідань отримали ярлик “антидержавної секти”, вони починають відчувати на собі атаку засобів масової інформації. У цей час їх було проголошено ворогами радянського ладу, діяльність яких спрямована на “зрив п'ятирічного плану та соціалістичних змагань”. За висновком безвірників, сектанти – це “чорні агітатори-пропагандисти, які замазують контрреволюційну пропаганду єлейною сектанщиною” [7.-Ф.Р-7.-Оп.1.-Спр.1530.-Арк.85].

Причина зміни державної політики щодо сектантів полягала у тому, що Російська православна церква знаходилася в умовах повного і всебічного контролю, протипага інших культів більше не була потрібна. З цього часу протестанти, православні та інші конфесії завдяки тодішньому партійно-державному керівництву потрапляють до одного табору, з яким держава розпочинає рішучу боротьбу. Церковні організації були позбавлені свободи дії та можливості самостійного функціонування.

Крок за кроком радянське керівництво визначає рамки, в які вміщує релігійні організації. Наприкінці 20-х років була встановлена заборона для релігійних об'єднань на господарську та благодійну діяльність. 8 квітня 1929 р. президія ВЦВК приймає постанову “Про релігійні об'єднання”, за якою громади віруючих не мали права займатися будь-якою діяльністю, крім задоволення релігійних потреб, переважно в рамках молитовного будинку. Представники місцевих органів влади, користуючись постановою ЦВК і РНК СРСР від 11 лютого 1930 р. “Про боротьбу з контрреволюційними елементами в керівних органах релігійних об'єднань”, зарахували багатьох протестантів до стану “куркулів”. Проте, навіть за офіційними даними за соціальним складом сектанти у сільській місцевості належали до таких груп (за термінологією того часу): незаможні – 37%, середняки – 52%, куркулі – 11% (дані за 1925 р.) [3.-Ф.Р-1.-Оп.24.-Спр.2007.-Арк.17]. Таким чином, є підстави стверджувати, що сектанти в Україні представляли головним чином середні верстви населення.

Репресивні заходи з боку держави застосовувались, незважаючи на численні заяви протестантських релігійних організацій щодо своєї лояльності до радянської влади і на те, що законодавчо в 30-і рр. було підтверджено: “віруючі можуть виконувати релігійні обряди, що впливають з визнаної релігії, якщо виконання цих обрядів не ламає громадського ладу...” [6.-Ф.Р-1.-Оп.8.-Спр.50.-Арк.101].

У 30-ті роки під тиском керівних органів більшість протестантських громад змушена була припинити легальну діяльність. Держава перебрала на себе контрольно-регламентаційні функції у церковній сфері. Проте, незважаючи на жорсткі умови існування, протестантизм в Україні не був знищений. Віруючі пристосовувалися до існуючих умов та використовували всі можливості для поновлення діяльності. Факт наявності релігійних груп, існуючих у явочному порядку, демонструє, з одного боку, утопічність політики штучної атеїзації населення, з іншого, – стійкість опору антирелігійному фанатизму. Непокора державі, іноді ціною власного життя, є ілюстрацією життєвої позиції протестантів, для яких головним життєвим орієнтиром було існування за законами християнської моралі. Протистояння тотальній насильницькій атеїзації та релігії прийняло в радянській країні хронічні форми.

Доленосним етапом для українського протестантизму був період Другої світової війни. Протестанти отримали дозвіл окупаційної влади на активну діяльність, яка мала щодо церкви свої плани та використовувала релігійну проблему для посилення ідеологічного впливу на віруючих СРСР.

У протестантському середовищі поширюються думки про намагання німецької влади об'єднати пізньопротестантські напрямки в єдину Христову Церкву [3.-Ф.Р-1.-Оп.23.-Спр.90.-Арк.5]. При протестантському об'єднанні "Світло на Сході", що діяло в умовах "рейху" офіційно, була створена біблійна школа (навчалися баптисти, п'ятидесятники, євангельські християни) [9.-С.43-44].

Радянські державні органи звинуватили частину протестантських лідерів у співпраці з німецькою владою. Але такі випадки, коли вони дійсно переходили на бік окупаційного режиму, були винятком. Активізація діяльності ще не означала підтримку фашистських гасел. Віруючі-протестанти, для яких головним за будь-яких умов залишається проповідь Євангелія, були за своєю суттю аполітичними.

Після звільнення території України від німецьких окупантів протестанти підтвердили своє лояльне ставлення до радянської влади та готовність допомагати їй в тилу, не дивлячись на жорсткі утиски передвоєнних років. Готовність працювати задля перемоги висловили також і представники інших церковних об'єднань. Зі словом до віруючих УРСР звернулися керівники союзів євангельських християн, баптистів, старообрядські лідери, представники православних церков [3.-Ф.Р-1.-Оп.23.-Спр.369.-Арк.2-6] та інші. Наприклад, 22 листопада 1943 р. відбулися загальні збори членів Дніпропетровської центральної церкви з участю управління Всеукраїнського союзу церков ХЄВ в м. Дніпропетровську. На цих зборах було підтверджено рішення Всеукраїнського з'їзду 1926 р. про необхідність "нести державні повинності як громадської, так і військової служби". Крім цього, було прийнято рішення "Про проведення дня допомоги потерпілим та раненим бійцям Червоної армії". Ця допомога повинна була включати збір по всіх церквах добровільного пожертвування коштів, продуктів [7.-Ф.Р-6463.-Оп.2.-Спр.1.-Арк.5].

Керівництво радянської країни використовує ситуацію, що склалася, для підвищення духу патріотизму в населення, і тому ставлення до релігії з боку уряду тимчасово стає більш лояльним. Таким чином, для протестантських громад воєнні роки були часом поновлення діяльності та легального існування: на окупованій території це відбувалося з дозволу німецької влади, на звільненій – санкціоновано радянським урядом. Характерною ознакою ідеологічних орієнтирів українських протестантів залишається абстрагування від політичних справ, а у догматичному плані – поглиблення есхатологічних (есхатологія – богословська теорія, що обґрунтовує неминучість "кінця світу") вчень.

Повоєнні роки обернулися для віруючої частини населення новим тиском. У звіті уповноваженого Ради в справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР за 1959 р. було визначено, крім Російської православної церкви, лише 7 релігійних культів, реєстрація яких була допустима. З протестантських культів до них були віднесені євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня та реформаторська церква; решта змушені були існувати нелегально. Суспільно-політичні погляди зареєстрованих й незареєстрованих протестантів відрізнялися.

Діяльність легально існуючих культів суворо контролювалась та регулювалась державними органами. Баптисти неодноразово отримували від державних органів вказівки щодо подальшої діяльності. У той же час керівництво країни не допускало бурхливого розвитку будь-якого релігійного культу, у тому числі і ЄХБ, а тому політика щодо них також мала чітку тенденцію до обмеження діяльності церкви вже з кінця 40-х років. У її рамках була заборонена будь-яка матеріальна допомога бідним членам громади з церковних сум, уповноваженим Ради дані вказівки категорично припиняти будь-яку місіонерську роботу з боку громад ЄХБ та її окремих членів.

Співпраця баптистів з радянськими органами була платнею за легальне існування церкви. Це викликало незадоволення частини баптистів. Ситуація загострилась після "Нового положення ЄХБ", що було спрямовано на обмеження діяльності баптистського

культу, насадженого радянською владою баптистському керівництву й прийнятого Всесоюзною Радою ЄХБ (ВРЄХБ) у 1960 р.

Віруючі, яких очолили противники “Нового положення”, пішли на розкол церкви, почали вести нелегальну роботу й збирати навколо себе всіх незадоволених радянським законодавством про культу та діями ВРЄХБ і його представниками на місцях. У 1962 р. рух розкольників організаційно оформився; був створений т.зв. “Оргкомітет” баптистів-розкольників. Відразу після оформлення опозиції у баптистському середовищі цей рух був також занесений радянською владою до когорти “антирадянських сект”. Отже, позбавлення можливості вільно проповідувати власні релігійні погляди призвело до появи опозиційності у поглядах баптистів як до офіційної церковної структури, так і до державних органів. Щодо вимог до атеїстичної влади, то вони стосувались лише реалізації справжнього відокремлення церкви від держави та не торкались політичних питань.

Окрім баптистів-розкольників, на нелегальному становищі серед протестантських напрямків, які розглядаються, опинилися свідки Єгови, адвентисти-реформісти та п’ятидесятницькі деномінації. Загальні звинувачення до протестантів зводились до такого: віруючі не брали участі в громадському житті, не виконували державних заходів; відмовлялися від служби в армії; не відвідували культурно-просвітницьких установ; забороняли дітям ходити до школи, вступати до лав піонерів; доводили шкідливість радянської науки; віруючі не брали участі у виборах депутатів до місцевих Рад; не вступали до колгоспів тощо. Крім цього, п’ятидесятників, єговістів звинувачували в співробітництві з німецькими окупантами в роки Другої світової війни та у зв’язках з українськими націоналістами.

Значна частина подібних звинувачень не відповідала дійсності. Протестанти в більшості своїй не йшли на відкритий конфлікт з державними органами, неодноразово підтверджували своє лояльне ставлення до існуючої влади. Але для держави, де існував тотальний контроль над усіма сферами життя, наявність світогляду, альтернативного пануючому, аполітичність віруючих, були неможливими.

Віруючі відреагували на посилення контролю за внутрішньогромадським життям. Так, у 1948 р. на таємному з’їзді п’ятидесятників у м. Дніпродзержинську були затверджені “Догмати Християн віри євангельської”, які були своєрідною відповіддю на відмову держави реєструвати п’ятидесятницькі громади. У них, зокрема, зазначалось, що питання служби в радянській армії – є “приватна справа”, “справа совісті” кожного віруючого (до цього часу її вважали за оброк), а стосунки з радянськими державними і громадськими організаціями визначені як неможливі [10.-С.21]. Подібне рішення було сприйняте керівними органами держави як “антирадянське”, внаслідок чого єпископи Бідаш, Шокало, Понурко та деякі члени активу були репресовані. З метою створення окремого союзу п’ятидесятників з 15 по 20 серпня 1956 р. у Харкові відбулися братські збори. На них було затверджено ряд нових положень, що визначали ставлення віруючих до радянського законодавства: загальна військова повинність, заборона віруючим виховувати дітей у релігійному дусі та інші вимоги держави оголосили такими, що суперечать Слову Божому [7.-Ф.Р-6463.-Оп.2.-Спр.20.-Арк.74-78].

У той же час офіційно діючі протестантські громади, неодноразово підтверджуючи на з’їздах необхідність виконання військової повинності, все ж робили спроби відмовитись від служби в лавах радянської армії. Це, перш за все, вони пов’язували з фактом необхідності давати присягу (віровчення забороняють клястися), тримати в руках зброю, а при необхідності й вести бойові дії, що корінним чином суперечить християнським догматам “не убий”, “любви ворога свого”.

Не існує представницької статистики щодо протестантів, які відмовилися від служби в армії та засуджених з цього приводу. Але загальні дані, які поступали від уповноважених у справах релігійних культів, свідчать, що це явище не набуло широких масштабів. Протягом 1970-1973 рр. лише біля 100 віруючих різних культів, що мешкали на території Української РСР, відмовились від служби в радянській армії. Ця тенденція зберігалася й у наступні роки.

Відомі випадки, коли у разі відмови від служби в лавах радянської армії, віруючі призовного віку засуджувались.

Протестанти вважалися небезпечними для держави, бо вони відрізнялися поглядом на державний устрій від загальноприйнятого. Як відомо, обов'язкова участь радянських громадян у виборах до Верховної та місцевих Рад була фактично вирішена згори та представляла собою громадський обов'язок. У загальній масі віруючі підкорилися вимогам держави. Так, за повідомленнями уповноважених Ради в справах релігійних культів з Миколаївської, Ворошиловградської, Вінницької, Львівської, Закарпатської, Київської, Дніпропетровської, Кам'янець-Подільської, Чернігівської областей у 1950 р. негативних явищ з боку віруючих по відношенню до виборів у Верховну Раду СРСР не було [З.-Ф.Р-1.-Оп.24.-Спр.12.-Арк.11].

Проте представники крайніх протестантських напрямків не завжди дотримувалися виконання загальноприйнятих обов'язків: деяка частина їх вважала, що участь у громадському житті країни є "гріховною справою" та відмовилась від голосування. Хоча відмова від голосування в їх середовищі не набула загальноприйнятого явища. Наприклад, у дні виборів до Верховної Ради в 1954 р. у с. Машев Любомльського району Волинської області з діючої групи п'ятидесятників загальною кількістю 70 чоловік, категорично відмовились брати участь у голосуванні 14 чоловік [З.-Ф.Р-1.-Оп.24.-Спр.3531.-Арк.136], в 1957 р. у П'ятихатському районі Дніпропетровської області відмовились від голосування всього 2 чоловіки. Небажання брати участь у виборах віруючих була пов'язана, в першу чергу, з агітацією лідерів культу. Така діяльність п'ятидесятницького активу була зарахована до "антирадянської агітації", деякі лідери заарештовані [З.-Ф.Р-1.-Оп.24.-Спр.4494.-Арк.184].

Державні органи встановили, що 17 червня 1973 р. більше 1,6 тис. сектантів не брали участь у голосуванні до місцевих Рад депутатів. У 1977 р. цей показник зменшився: 855 віруючих громадян різних віросповідань, головним чином, з нелегальних груп єговістів, крайніх п'ятидесятників і деяких інших релігійних напрямків і толків, не брали участі у виборах до місцевих Рад депутатів трудящих. Спостереження за діями протестантів під час виборів продовжувалося й у 80-ті роки.

Отже, окремі випадки відмови від голосування на виборах серед протестантів дозволили державним органам зробити висновок, що, на відміну від зареєстрованих культів, незареєстровані не беруть участі в голосуванні. Мотивація відмови виводилась з постулату, "що вони влади ніякої не визнають, окрім Господа, і за людину голосувати не будуть". Про виявлені випадки непокори державі ставилися до відома радянські й партійні органи, а також органи КДБ.

Спостерігаючи реакцію на проект нової Конституції (1977 р.) серед радянського населення, керівні органи відзначали, що деяка частина віруючих, особливо в західних областях, і, перш за все, нелегально діючі п'ятидесятники, єговісти, баптисти-розкольники та інші, як і раніше, продовжували протестувати проти комуністичного виховання молоді й атеїстичної пропаганди, вимагаючи додати до ст. 52 Головного Закону вимогу "не тільки вести атеїстичну, але й релігійну пропаганду".

Аполітичність поглядів сприяла проведенню додаткової роз'яснювальної роботи з віруючими. Наприклад, така робота була проведена з п'ятидесятниками, баптистами, адвентистами-реформістами й свідками Єгови після того, як вони ухилилися від прямої відповіді на питання про відношення їх до китайської агресії проти В'єтнаму, посиляючись на те, що вони не втручаються у політику [З.-Ф.1.-Оп.25.-Спр.1887.-Арк.40]. Під наглядом державних органів були навіть думки віруючих про стихійні лиха [6.-Ф.Р-2.-Оп.14.-Спр.1726.-Арк.4,5].

З метою профілактичної роботи й первинного запобігання порушень законодавства віруючими застосовували штрафи, попередження на адмінкомісіях, проводилися профілактичні збори в робітничих колективах, семінари з питань релігії, лекції, бесіди й виступи щодо законодавства про культу.

Спостереження за настроями віруючих відбувалося завдяки розробленій анкеті на прослухану проповідь. Так, у другому півріччі 1982 р. по всіх областях України було зібрано і розглянуто в Раді в справах релігій 629 анкет, в тому числі 249 – в громадах ЄХБ, 50 – п'ятидесятників, 53 – АСД (для порівняння: 243 анкети стосувалися проповідей, які були проведені в православних церквах). Аналіз цих проповідей свідчив про те, що у них поряд з релігійними розглядалися соціально-етичні та загальносвітоглядні питання, вирішувалися суспільно-політичні проблеми. У кожній другій з п'яти проповідей зачіпалися питання необхідності сумлінної праці на користь вітчизни, громадянського обов'язку й патріотичних настроїв [З.-Ф.Р-1.-Оп.25.-Спр.2403.-Арк.38,39]. Але визнання віруючими існуючої влади не зупинило наступ держави на релігійні організації.

На противагу державним заходам у середовищі незареєстрованих протестантських груп посилюється ізоляція від суспільства. У проповідях, на зборах у деяких групах активісти рухів орієнтували віруючих відмовитися від відвідування культурно-просвітницьких закладів, прослуховування радянських радіопередач, читання художньої літератури. Боротьба протестантів за своє існування в атеїстичній країні призвела до зміни орієнтирів: наприкінці 60-х років лідери деяких рухів стверджують, що марксиста та атеїста – це ідейні вороги віри, а у їх догматиці посилюється культ страждання.

Відвертий наступ на релігійне життя суспільства з боку держави, перетворення релігійних громад на своєрідні резервації, відсутність реальної змоги для відправлення культових потреб – все це породило зворотну реакцію віруючих. Різні релігійні рухи задля збереження віри в атеїстичній країні застосовували різні засоби. У середині 60-х років баптисти-розкольники, незадоволені діями влади, планували проведення сидячих страйків у державних органах влади та навіть оголошення голодовок [З.-Ф.Р-1.-Оп.24.-Спр.5991.-Арк.195]. У 70-ті роки у п'ятидесятницькому середовищі з'явилася нова, унікальна на той час тенденція: віруючі намагалися емігрувати в яку-небудь несоціалістичну країну. П'ятидесятницький підпільний єпископат, посиляючись на біблійні тексти, оголосив реєстрацію в державних органах влади “волаючим порушенням Слова Божого”. У прийнятому з цього приводу рішенні лідери неофіційних товариств п'ятидесятників заявили, що підкорятися державним законам варто тільки тоді, коли вони служать “добрій славі та для Господа” [З.-Ф.Р-1.-Оп.25.-Спр.2403.-Арк.37].

Аналізуючи ситуацію, що склалася в релігійному середовищі, засоби масової інформації поширюють думку, що мораль сектантів є за своєю суттю антисоціальною. Так, радянський дослідник сектантства В.Н. Потапов, стверджував, що сектантські керівники – колишні злочинці, які після відбування покарання пішли до сект і у специфічній формі використовують сектантську ідеологію, чим виражають свої негативні соціальні настрої [11.-С.13,15]. Подібна позиція преси, телебачення та літератури сприяла тому, що у свідомості широких верств населення формувався стійкий образ сектантів, які фактом свого існування наносять шкоду радянській державі. У 60-і – першій половині 80-х років звинувачення віруючих зводились до таких пунктів як антирадянська агітація, залучення до секти нових громадян, зокрема дітей, відрив їх від громадського життя та “впливу радянської ідеології”, зберігання релігійної літератури антирадянського змісту, відмова від служби у радянській армії. Касаційні скарги засуджених віруючих, як правило, залишалися без задоволення, тому що їх провини класифікувалися як “особливо небезпечні для держави”. Покарання сягало 25 років позбавлення волі.

З кінця 70-х років представники влади й дослідники сектантства все частіше застосовують термін “релігійний екстремізм”. Факти, які були у розпорядженні радянських органів, свідчили про те, що “спалах екстремізму” виник у середовищі незареєстрованих сектантів. На них припадало більше 80% всіх порушень закону [З.-Ф.Р-1.-Оп.25.-Спр.3329.-Арк.25].

Ізоляція українських віруючих від суспільства за радянських часів, соціальний скепсис, що був характерним для протестантської громадської позиції, не вплинули на процес пристосування релігійних рухів до сучасних умов. З кінця 70-х – на початку 80-х років все відчутніше виглядають модерністські процеси в протестантському середовищі,

хоча частина з представників крайніх релігійних течій залишилась на позиціях фундаменталізму. Протестантські автори 70-80-х років у своїх роботах доводять віруючим про відсутність антагонізму наукового й релігійного світобачення. В цілому, моноідеологічний радянський суспільний лад виявився індикатором адаптаційної спроможності українських протестантів до існуючих умов.

Кінець централізованої безбожності, зміни в ідеології та суспільній свідомості часів незалежної України позначилися на долі протестантів відчутним зміцненням їх позицій. Сьогодні протестантські напрямки мають чітко сформульовану ідеологію та церковну організацію. У суспільно-політичних поглядах сучасного українського протестантизму відбулася трансформація: більшість віруючих, на відміну від радянського періоду, бере участь у розбудові держави. Причини переоцінки світоглядних орієнтирів полягають у наступному:

1. Кардинальні зміни, що здійснилися у державно-церковних відносинах з 1991 р.; визначення сприятливого релігійно-правового поля позначилися на відношенні віруючих до держави, їх місці у суспільному житті країни.

2. Модернізаційні процеси, які тривають у середині рухів, призвели до їх пристосування до існуючих умов. Протестантські лідери враховують реалії сьогодення, які свідчать, що ізоляція церкви від суспільно-політичного життя негативно позначається на зовнішньому обличчі релігійних рухів, між якими все ще відбуваються змагання за новонавернених.

3. Вільне спілкування з іноземними одновірцями, яке стало можливим з початку 90-х років, також вплинуло на відношення протестантів в Україні до політичних справ. Як відомо, протестантизм в Європі та Америці не відмежовується від політичних питань. Релігійні центри мають власну позицію щодо актуальних проблем людства, впливаючи на їх вирішення; лідери країн Європи та Америки не приховують своєї релігійної приналежності тощо.

4. Сучасний протестантизм змінив своє обличчя, руйнуються деноміналістичні та регіональні особливості різних культів. На сьогоднішній день 80% протестантів України є етнічними українцями [12.-С.144]. Якщо за радянських часів протестанти висловлювали космополітичні погляди, то сьогодні вони підтримують національну ідею.

5. Підвищення інтелектуального рівня протестантів (вони навчаються у вузах, отримують середню спеціальну освіту).

Відносини між державою і церквою нині набувають нового звучання. Вже нікого не дивують зустрічі на рівні Президента з релігійними діячами України. Відбувається діалог у таких напрямках, як: держава – релігійні центри, релігійні центри – віруючі. Так, у 1995 р. було підписано “Звернення керівників релігійних центрів і об’єднань України до народу”. У ньому керівники найчисельніших релігійних конфесій України, в тому числі лідери трьох гілок православної церкви України, муфтії Духовного управління мусульман України, президент Союзу ЄХБ України, голова Союзу християн віри євангельської (п’ятидесятників) України, президент Української Уніонної конференції АСД, старший пресвітер Союзу вільних церков християн віри євангельської України та інші висловили свою стурбованість “неспокоєм у світі” та “міжконфесійними непорозуміннями”. Представники конфесій, що підписали “Звернення” закликали населення України “спільними зусиллями і сумлінною працею зводити наш рідний дім – вільну і щасливу Україну” [13.-С.1]. Крок до вирішення кризової ситуації, пов’язаною з міжконфесійними чварами, було зроблено у 1997 р., коли був підписаний “Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах”. У ньому, зокрема, було зазначено, що представники християнських конфесій в Україні, які співпрацюють у питаннях вдосконалення церковно-державних взаємовідносин, проголосили за необхідне вирішувати спірні питання шляхом переговорів, не звертатися до влади з метою здійснення тиску на іншу релігійну громаду чи церкву тощо [14.-С.25-26]. З боку держави так само лунають заклики припинити міжконфесійні конфлікти, боротьбу за лідерство, яка сягнула меж розумного [15.-С.3].

Подібні заклики і звернення потребують підкріплення реальними кроками. Відсутність бажання з боку релігійних центрів йти на компроміс, намагання повернути на свій бік симпатії тих громадян, що вагаються між вірою та безвір'ям, втручання політичних інтересів та геополітичних планів інших країн у релігійну ситуацію України не сприяє вирішенню кризи в християнському світі країни. Однак наявність діалогу держава-церква дає надії на подолання існуючих проблем.

За соціологічним опитуванням, проведеним автором, з'ясувалося, що на питання “Якими Ви бачите взаємини між державою і релігійними організаціями?” 40,6% опитаних відповіли, що держава повинна надавати посильну допомогу; 12,5% – держава повинна бути нейтральною до таких організацій; та 46,9% – держава не повинна втручатися в справи релігійних організацій (результати соціологічного опитування віруючих-п'ятидесятників Запорізької, Дніпропетровської областей). Відсутність одностайності у середовищі віруючих одного протестантського напрямку в питанні взаємин з державою, коли вони наполягають на протилежних позиціях, можна пояснити недовірою до влади з боку протестантів, що зазнали переслідувань за радянських часів.

Зміни у суспільно-політичних поглядах, які відбулися у середовищі українських протестантів, позначилися і на їх відношенні до виборів. Згідно з законодавством релігійні організації не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувують кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній до цих органів. Священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами [16.-С.9]. Реалії сьогодення засвідчують, що цих вимог у ході виборчих перегонів не завжди дотримуються. Намагання політичних партій заручитися підтримкою протестантського релігійного середовища співіснують з бажаннями віруючих бачити у Верховній Раді виразників своїх інтересів. Досліджуючи участь протестантів у виборах, можна лише виявити певні тенденції, характерні для їх політичних позицій. Пам'ять віруючих про колишні переслідування за радянських часів позначилась на їх виборі та позбавила сьогодні партії лівих відчутної підтримки з боку протестантів. Хоча особиста приязнь до кандидата може бути вирішальною при голосуванні. Під час виборів до Верховної Ради 1994 та 1998 рр. отримали підтримку з боку протестантів Всеукраїнське об'єднання “Громада”, Християнсько-демократична партія України, виборчий блок “Вперед, Україно!”, Соціал-демократична партія України (об'єднана) [17.-С.202]. Недотримання партіями своїх обіцянок, слабкість партій релігійної спрямованості призвели до переоцінки ситуації виборцями. На виборах 2002 р. об'єдналися представники протестантів, православних і греко-католицьких церков у лавах політичних блоків “Наша Україна” та Юлії Тимошенко (БЮТ) [18.-С.11]. Однак сьогодні не можна чітко визначити політичні симпатії протестантів. Впевнено можна говорити лише про подолання ними ізоляції від суспільства. Яскраво доводить цю тезу участь протестантів у виборах, балотування віруючих до Верховної Ради та місцевих органів влади.

З пізньопротестантських церков, що розглядаються, найбільш політично активними виглядають п'ятидесятники та баптисти, поміркованими адвентисти сьомого дня та віддаленими від участі у політичних справах свідки Єгови.

Про активну суспільну діяльність протестантів говорять такі дані. На питання “Чи суперечить виконання суспільних доручень Вашим релігійним переконанням?” 3,1% віруючих-протестантів відповіли, що так, суперечить; 71,9% – вважають, що не суперечить та 25% – частково (іноді) (результати соціологічного опитування віруючих-п'ятидесятників Запорізької, Дніпропетровської областей). Аналізуючи наслідки суспільно-політичної активності віруючих, можна відзначити їх двоякість. З одного боку, чітко сформульована громадянська позиція протестантів, політичні симпатії мінімізують маніпулювання їх думками. З іншого – надмірна політизація життя впливає на втручання політики у духовні справи, використання церкви в політичних цілях.

Таким чином, з отриманням Україною незалежності протестанти здобули очікувану свободу дії та активізували свою суспільно-політичну діяльність. Сьогодні протестантизм в

Україні є органічною частиною релігійної карти країни, що здатен впливати на суспільні процеси. Пристосовуючись до нових реалій сьогодення, пастирі та члени церков не повинні забувати, що їх діями повинні керувати загальнохристиянські риси, такі як: милосердя, братолюбність, безкорисливість, терпимість. У разі вирішення міжконфесійних проблем, релігійні громади та церкви можуть підштовхнути суспільство до злагоди.

Джерела та література

1. Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – Львів, 1995
2. Ельжбета А. Українці протестантської віри в міжвоєнній Польщі (1920-1939) // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень Міжнародного V круглого столу. – Львів, 1995.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
4. Гидулянов П.В. Отделение церкви от государства в СССР. Полный сборник декретов, ведомственных распоряжений и определений Верховного Совета РСФСР и других советских социалистических республик: СССР, БССР, ЗСФСР, Узбекской и Туркменской / Под ред. Красикова П.А. – М., 1926.
5. Железнодорожный Г. Советская власть и церковь. – Харьков, 1925.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
7. Державний архів Дніпропетровської області.
8. Москвитин И.А. Во что они верят. – Симферополь, 1971.
9. Мельник В.І. Всупереч істині. – Львів, 1987.
10. Гаркавенко Ф. П'ятидесятники та їх віра. – К., 1966.
11. Потапов В.Н. О содержании антиобщественной деятельности и формах ее проявления у некоторых религиозно-сектантских организаций: Автореф. дисс... к.ф.н. – Алма-Ата, 1973.
12. Рибачук М. “Свої” і “чужі” у храмі. Релігійний фактор міжетнічних відносин в Україні // Віче. – 1996. – №2.
13. Звернення керівників релігійних центрів і об'єднань України до народу // Молодь України. – 1995. – 5 січня.
14. Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах // Людина і світ. – 1997. – №8.
15. Звернення колегії Державного комітету України у справах релігій до керівників релігійних центрів і об'єднань України, кліру та вірних усіх конфесій // Голос України. – 1996. – 10 квітня.
16. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” // Людина і світ. – 1991. – №7.
17. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К., 1999.
18. Любашенко В. Протестантизм у дзеркалі виборів // Людина і світ. – 2002. – №5.

SUMMARY

The article is devoted to the detailed analysis of the transformation of the social-political views of Ukrainian Protestants in the XX century. The author shows that their position had changed from the time of formation of Soviet power authorities till the period of independent Ukraine. Special attention is paid to Protestants activity in the country in accordance with the Christian morality. The author resumes that now Protestants actively penetrate into the social, spiritual and political spheres of the country's life.